

O zapożyczeniach greckich w polskiej terminologii prawosławnej

About Greek borrowings in Polish Orthodox terminology

Słowa kluczowe: terminologia prawosławna, zapożyczenia, greczyzmy, język polski, prawosławie, leksyka religijna.

Key words: Orthodox terminology, borrowings, Graecisms, Polish language, Orthodoxy, religious lexis.

Streszczenie

W artykule poruszono zagadnienie terminów greckiej proveniencji, funkcjonujących w języku religijnym polskiego prawosławia. Leksemy poddane analizie wyekscerpowano ze „Słownika polskiej terminologii prawosławnej” pod red. W. Przyczyny, K. Czarneckiej i M. Ławreszuka. Autorka wyróżnia i charakteryzuje trzy grupy greczyzmów, różniących się okresem i drogą przenikania do języka polskiego. Jedną z grup to terminy ogólnochrześcijańskie, zapożyczone w dobie staro- i średniopolskiej, często za pośrednictwem łaciny, np. *eucharystia*, *prezbiter*, *apostoł*. Znaczące miejsce zajmują greczyzmy dotyczące duchowości prawosławia, w zapożyczeniu których widoczne jest pośrednictwo cerkiewnosłowiańskie, czasem dodatkowo wschodniosłowiańskie, np. *akafist*, *anaław*, *trikirij*. Aktywną i wciąż uzupełnianą grupą są terminy przejmowane od XIX w. bezpośrednio z języka greckiego lub poprzez medium języków zachodnioeuropejskich, np. *akatyst*, *Pantokrator*, *troparion*.

¹ Dr Anna Rygorowicz-Kuźma, Katedra Językoznawstwa Sławistycznego, Wydział Filologiczny Uniwersytetu w Białymstoku.

Abstract

The article deals with the issue of terms of Greek provenance functioning in the religious language of the Polish Orthodox Church. The analysed lexemes were excerpted from the Dictionary of Polish Orthodox Terminology edited by W. Przyczyna, K. Czarnecka and M. Ławreszuk. The author distinguishes and characterises three groups of Graecisms which differ in their period and the way they penetrate into the Polish language. One group includes general Christian terms borrowed in the Old and Middle Polish era, often via Latin, e.g. *eucharystia*, *prezbiter*, *apostoł*. A significant place is occupied by Graecisms concerning to the spirituality of Orthodoxy, the borrowing of which is visible through Church Slavonic mediation, sometimes additionally from East Slavonic sources, e.g. *akafist*, *anaław*, *trikirij*. An active and still supplemented group are terms taken over from the 19th century directly from Greek or through the medium of Western European languages, e.g. *akatyst*, *Pantokrator*, *troparion*.

Terminologia chrześcijańska w języku polskim kształtowała się na początkowym swym etapie w dużej mierze w oparciu o leksykę zapożyczaną. Językoznawcy są na ogół zgodni, że jej najstarsza warstwa leksykalna została przyswojona z języka czeskiego², choć pochodzenie słownictwa religijnego mogło być różne. Część leksemów to pożyczki niemieckie, staro-cerkiewno-słowiańskie czy terminy wywodzące się z łaciny³. Jest też niewielka grupa wschodniosłowianizmów⁴. Czy wśród tego słownictwa odnajdziemy wyrazy pochodzenia greckiego? Trudno dowodzić o bezpośrednim oddziaływaniu języka greckiego na staropolską terminologię religijną, gdyż na ziemiach polskich rozwijały się tradycje chrześcijaństwa zachodniego, a leksyka religijna dostosowywała się do wzorca łacińskiego. Ale znaczna część latynizmów miała swój źródłosłów w języku greckim, dlatego często w literaturze

² Zob. np. prace Klich 1927, 1470, Brückner 1957, 236, Klemensiewicz 1985, 29, Karpluk 1999, 28-33, Rieger et al. 2012, 542, Bednarczuk 2017, 28-29 i in. Por. też np. German 2022, 311-314.

³ Zob. np. prace Czarnecki 1999, 13-28, Siatkowski 1982, 97-105, Walczak 2012, 528-530, Bednarczuk 2017, 29.

⁴ Na ten temat zob. np. Rygorowicz-Kuźma 2019, 373-385.

naukowej określa się je mianem zapożyczeń łacińsko-greckich (Bańko et al. 2016, 29). Rola łaciny zarówno w historycznym rozwoju polszczyzny, jak i polskiego języka religijnego była znacząca. Jej oddziaływanie trwało wiele stuleci. Aż do XVIII wieku łacina była w Polsce językiem urzędowym, a także językiem nauki i edukacji. Do połowy XX wieku używano jej w liturgii Kościoła rzymskokatolickiego, dopiero w latach 60. XX w. po Soborze Watykańskim II została zastąpiona językiem polskim (Bańko et al. 2016, 29). W tych warunkach kulturowo-językowych zapożyczenia greckie trafiały do polszczyzny przede wszystkim poprzez pośrednictwo innych języków. Tylko nieliczne leksemy mogły zostać zapożyczone w sposób bezpośredni⁵.

Celem niniejszego artykułu jest prezentacja specyfiki greckich zapożyczeń leksykalnych, używanych we współczesnej polskiej terminologii prawosławnej oraz wskazanie dróg ich przenikania do polszczyzny. Należy podkreślić, iż greczyzny to grupa charakterystyczna dla leksyki dotyczącej duchowości prawosławia, które wywodzi swoje językowe tradycje z Cesarstwa Bizantyjskiego. Wyboru słownictwa do badań dokonano na podstawie „Słownika polskiej terminologii prawosławnej” (dalej SPTP) – wydanego w 2022 roku pierwszego tak obszernego źródła leksykograficznego skupiającego terminologię prawosławia w języku polskim.

Zapożyczenia greckie występujące w badanym materiale leksykalnym można podzielić na trzy podstawowe grupy:

- terminy ogólnochrześcijańskie, najczęściej zapożyczone za pośrednictwem łaciny, funkcjonujące zarówno w Kościele rzymskokatolickim, prawosławnym, jak i Kościołach protestanckich, np. *eucharystia*, *prezbiter*, *apostoł*.

⁵ Danuta Moszyńska wskazuje np. na greckie pochodzenie staropolskich form ‘apostazyjan’, ‘despocyja’, ‘sofistyja’ (Moszyńska 1976, 109, 144), z kolei Bogdan Walczak zauważa, że „w XVI w., pod wpływem renesansowego ideału *homo trilinguis*, przeniknęła do polszczyzny także pewna liczba bezpośrednich zapożyczeń greckich” (Walczak 2012, 529).

- terminy dotyczące duchowości prawosławia, w zapożyczeniu których widoczne jest pośrednictwo staro-cerkiewno-słowiańskie, często też dodatkowo wschodniosłowiańskie, np. *akafist*, *anaław*, *trikirij*.
- terminy ogólnochrześcijańskie oraz dotyczące duchowości prawosławia przejęte z języka greckiego bezpośrednio lub za pośrednictwem języków zachodnioeuropejskich, np. *akatyst*, *Pantokrator*, *troparion*.

Pierwsza grupa to greckie zapożyczenia lekсыkalne odnoszące się do całego chrześcijaństwa. Włącza ona zarówno terminy przyswojone w okresie staropolskim, jak również te, które pojawiły się w polszczyźnie nieco później. Jak już wspomniano, większość z tych leksemów została zapożyczona z greki poprzez medium łacińskie, niekiedy dodatkowo za pośrednictwem języka czeskiego bądź niemieckiego (Walczak 2012, 528-529). Dawnymi greko-latynizmami⁶ przyswojonymi jeszcze w XV czy I poł. XVI w. są np. terminy *anatema* [gr. ἀνάθεμα⁷, łac. *anathema*⁸], *antyfona* [gr. ἀντίφωνον, łac. *antiphona*], *apostoł* [gr. Ἀπόστολος, łac. *apostolus*], *diakon* [gr. διάκονος, łac. *diaconus*], *ewangelia* [gr. Εὐαγγέλιο, łac. *ewangelium*], *laik* [gr. λαϊκός, łac. *laicus*], *psalterz* [gr. ψαλτήριον, łac. *psalterium*], *synod* [gr. σύνοδος, łac. *synodus*] i inne. Wszystkie te leksemy zostały poświadczane w „Słowniku staropolskiej terminologii chrześcijańskiej” (Karpłuk 2021). Do kategorii grecko-łacińskich terminów ogólnochrześcijańskich należy włączyć też leksykę dotyczącą rozwijających się nauk teologicznych, zarejestrowaną w tekstach doby

⁶ Terminu *greko-latynizm* używam za Małgorzatą Witaszek-Samborską (Witaszek-Samborska 1993, 27).

⁷ Wszystkie odpowiedniki greckie są przytaczane za SPTP. Zostały one dobrane m.in. na podstawie słowników języka greckiego, encyklopedii i leksykonów religijnych (np. Popowski 2006, Mpampiniōtis 2019, Alavizatos 1962-1968, Dritsas 2005). Pełny wykaz wykorzystanych źródeł greckich podany jest w opracowaniu do SPTP (zob. Makal, Kurianowicz, Misijuk 2022, 26-27).

⁸ Odpowiedniki łacińskie są przytaczane za WSJP.

średniopolskiej (II poł. XVI-XVIII w.)⁹, np. *dogmat* [gr. δόγμα, łac. *dogma*], *homilia* [gr. ὁμιλία, łac. *homilia*], *ikonoklasta*¹⁰ [gr. εἰκονοκλάστης, łac. śred. *īconoclastēs*], *kanon* [gr. κανὼν, κανόνας, łac. *canōn*], *liturgia* [gr. Λειτουργία, łac. kość. *liturgia*]. Terminy teologiczne przyswojone w języku polskim w XIX i XX wieku nie wykazują już pośrednictwa łaciny.

Kolejną grupę zapożyczeń w terminologii prawosławia stanowią greczyzmy, które dostały się do języka polskiego poprzez medium staro-cerkiewno-słowiańskie i cerkiewnosłowiańskie. Obecność takich pożyczek w polskiej terminologii prawosławnej wynika z faktu, iż język cerkiewnosłowiański¹¹ jest językiem liturgicznym Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Źródłem tych zapożyczeń są przede wszystkim cerkiewnosłowiańskie teksty nabożeństw i posług, zebrane w księgach liturgicznych¹². Grecyzmy obecne w języku staro-cerkiewno-słowiańskim zostały przyswojone w formach fonetycznych, odzwierciedlających żywą wymowę grecką IX wieku, która różniła się od wymowy języka greckiego doby klasycznej¹³ (Moszyński 2006, 35-6, 350). Zgodnie z nią litera *b* [beta] przyjmowała w języku staro-cerkiewno-słowiańskim graficzną formę głoski [w], np. *anaław* [cs. ἀναλάω¹⁴, gr. ανάλαω], *katawasja*

⁹ Informacje o pierwszych poświadczeniach tych leksemów w polskich tekstach dostępne są np. w WSJP.

¹⁰ O terminach *ikonoklasta* i *ikonomach* w polszczyźnie XVI w. traktuje np. artykuł Michalska-Górecka 2023, 150-152.

¹¹ Termin *język cerkiewnosłowiański* jest tu rozumiany jako „język używany obecnie w prawosławnej liturgii słowiańskich Cerkwi i w Kościele greckokatolickim oraz język przekładów drukowanych ksiąg cerkiewnych powstałych po drugiej połowie XVII w.; stanowi późniejsze stadium rozwojowe języka staro-cerkiewno-słowiańskiego, charakteryzujące się obecnością lokalnych cech językowych (redakcja bułgarska, macedońska, serbska, ruska)” (SPTP, 223). Cerkiew prawosławna w Polsce używa języka cerkiewnosłowiańskiego redakcji ruskiej.

¹² Temat ksiąg liturgicznych używanych w Cerkwi prawosławnej w Polsce porusza np. Bondaruk 2020, 153-157.

¹³ Należy tu dodać, iż wymowę opartą na fonetyce starożytnego języka greckiego (tzw. wymowę erazmiańską) przyjęła Europa zachodnia (Ostapczuk 2006, 8).

¹⁴ Odpowiedniki cerkiewnosłowiańskie są przytaczane za SPTP.

[cs. *καταβάϊα*, gr. *καταβασία*], *koliwo* [cs. *κόλῳβο*, gr. *κόλλυβα*, *κόλλυβο*], a litera *η* [eta] oddawana była głoską [i], np. *antymins* [cs. *ἀντίμινῃς*, gr. *ἀντιμήνσιον*], *igumen* [cs. *ἡγούμενης*, gr. *ἡγούμενος*], *iliton* [cs. *ἰλῆτον*, gr. *εἰλητόν*], *trikirij* [cs. *τρίκηρίῃ*, gr. *τρικήριον*]. Cerkiewnosłowiańskie pośrednictwo wykazują też formy nieco zmienione strukturalnie w odniesieniu do greckiego oryginału, np.: *artofor* [cs. *ἀρτοφόρος*, gr. *ἄρτοφόριον*], *fiełoń* [cs. *φελώνη*, gr. *φαιλόνη*, *φαιλόνηο*, *φελώνιο*], *dogmatyk*, *dogmatik* [cs. *δογματίκς*, gr. *δογματικόν*], *ikonostas* [cs. *ἱκωνοστάς*, gr. *εἰκονοστάσιον*], *panagiar* [cs. *παναγίῃς*, gr. *Παναγίαριον*]. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można też sądzić o takiej drodze zapożyczenia w przypadku form zgodnych zarówno ze źródłem greckim, jak i cerkiewnosłowiańskim, np.: *anafora* [gr. *Ἀναφορά*, cs. *ἀνάφορα*], *anaksios* [gr. *ἀνάξιος*, cs. *ἀνάξιος*], *diskos* [gr. *ἄγιος δίσκος*, cs. *ἀγίος*], *ławra* [gr. *λαύρα*, cs. *λάβρα*] itp. Należy zaznaczyć, iż cerkiewnosłowianizmy mogły być przejęte do polskiego słownictwa prawosławnego w sposób bezpośredni bądź poprzez pośrednictwo języków ruskich (Citko 2022, 182). Grecyzmy przyswojone poprzez język cerkiewnosłowiański dotyczą przede wszystkim życia liturgicznego i obrzędowości Cerkwi prawosławnej, są na przykład nazwami utensyliów cerkiewnych (*ładan*, *lampada*, *potir*), szat (*mitra*, *palica*, *riasa*), ksiąg (*oktoich*, *minieja*, *irmologij*), części nabożeństw (*ektenia*, *proskomidia*, *litia*) i innych obszarów tematycznych związanych z liturgią prawosławną.

Poddane oglądowi powyższe grupy grecyzmów to pożyczki pośrednie, które świadczą o funkcjonowaniu na polskich ziemiach dwóch języków sakralnych, tzn. łaciny i języka cerkiewnosłowiańskiego. Terminy te, obecne w polszczyźnie od wieków, są w miarę stabilne i unormowane. Ale w słownictwie polskiego prawosławia należy wyróżnić jeszcze jedną, stosunkowo nową grupę grecyzmów, zapożyczoną bez takiego pośrednictwa. Na ich grecki źródłosłów wskazuje graficzna forma słowa i zachowanie oryginalnych morfemów, np.: *felonion* [gr. *φαιλόνηον*, *φελώνιον*], *hermeneja*, *hermeneia* [gr. *ἑρμηνεία*], *ilitarion*

[gr. εἰλητάριον], *klawi* [gr. κλαβι], *melodos* [gr. μελωδός], *metanoja* [gr. μετάνοια], *metochion* [gr. μετόχιον], *omoforion* [gr. ὁμοφόριον], *Pantokrator* [gr. Παντοκράτορας, Παντοκράτωρ], *sticharion* [gr. στιχάριον], *Teofania* [gr. θεοφάνεια], *troparion* [gr. τροπάριον]. Grecyzmy są najczęściej transponowane na język polski zgodnie z przyjętymi zasadami pisowni i polszczenia nazw greckich¹⁵. Litery greckie są transkrybowane za pomocą najbardziej zbliżonych fonetycznie głosek polskich. W zapisie terminów można zauważyć wariantywność w oddawaniu niektórych greckich grafemów, co jest związane z ich odmienną wymową w okresie klasycznym i wiekach późniejszych¹⁶ (Moszyński 2006, 35-36). To zróżnicowanie dotyczy wymowy litery β [beta], zastępowanej polskim *b* lub *w* [rzadziej], np.: *abba* [gr. ἀββᾶς], *akrybia* [gr. ἀκρίβεια], *cherubikon* [gr. χερουβικόν], *klawi* [gr. κλαβι,], *kuwuklia* [gr. Κουβούκλιον], a także litery η [eta] oddawanej polskim *e* lub *i*: *antymension*, *antyminsion* [gr. ἀντιμῆνσιον], *bima*, *bema* [gr. βῆμα], *deesis*, *deisis* [gr. Δέση], *minologion*, *menologion* [gr. Μηνολόγιον] i in. Grecyzmy rozpoczynające się samogłoską z przydechem mocnym otrzymują w języku polskim formę z nagłosową spółgłoską *h* bądź bez niej: *hagiasma*, *agiasma* [gr. ἁγίασμα], *horos*, *oros* [gr. ὄρος], *irmologion*, *hirmologion* [gr. Εἰρμολόγιον] i inne.

Formy zapożyczeń greckich zarejestrowane w SPTP odzwierciedlają różny stopień adaptacji do języka polskiego. Grecyzmy przyswajane są zwykle w postaci graficznej (poprzez transliterację) np. *theologoumenon* [gr. θεολογούμενον], *koinonikon* [gr. κοινωνικόν], *acheiropoietos* [gr. ἀχειροποίητος] lub fonetycznej np. *ilitarion* [gr. εἰλητάριον], *anabati* [gr. ἀναβαθμοι], niekiedy odnotowane są oba sposoby zapożyczania,

¹⁵ Zob. np. „Zasady polszczenia imion i nazw greckich” (Polański 2011, 122-124). Por. też „Zasady spolszczania i transpozycji imion własnych i nazw geograficznych greckich epoki bizantyńskiej” Oktawiusza Jurewicza (Ostrogorski 2008, 599-606).

¹⁶ Należy tu wspomnieć, iż kraje zachodnioeuropejskie zapożyczały przede wszystkim z greki klasycznej, wschodnioeuropejskie – z języka średniogreckiego, czyli greki bizantyjskiej (Wojan 2010, 84-85). Na temat wschodniej i zachodniej wymowy greckiej zob. też np. Ostapczuk 2006, 8-9.

np. *koinonikon* i *kinonikon*¹⁷ [gr. κοινωνικόν]. Niektóre terminy mają postać bardzo zbliżoną do greckiego oryginału i pozostają w języku polskim nieodmienne, np. *acheiropoietos* [gr. ἀχειροποίητος], *anabatmi* [gr. ἀναβαθμοί], *klawi* [gr. κλαβί]. Inne zapożyczenia ulegają stopniowej polonizacji, przystosowując się do systemu języka polskiego. Na płaszczyźnie fonetycznej zauważyć można na przykład stwardnienie spółgłosek *t*, *d*, *s*, *z*, *r* przed samogłoskami przednimi, np. *anastazymatarion* [gr. Ἀναστασημάριον], *apokryzjariusz* [gr. ἀποκρισάριος], *epitymia* [gr. ἐπιτίμιο], *typikon* [gr. τυπικόν], *ekdyk* [gr. ἔκδικος], *synkel* [gr. σύγκελλος]. Pożycзки greckie dostosowują się również morfologicznie i otrzymują polskie końcówki rodzajowe: *apokryzjariusz* [gr. ἀποκρισάριος], *eklezjarcha* [gr. ἐκκλησιάρχης], *hagioryta* [gr. ἁγιορείτης], *epanagoga* [gr. Ἐπαναγωγή], *ikonofil* [gr. εἰκονόφιλος], *mirofora* [gr. μυροφόρος]. Niekiedy ich rodzaj gramatyczny ulega zmianie: *epitymia* – rodzaj żeński [gr. ἐπιτίμιο (τὸ) – rodzaj nijaki], *epigonation* – rodzaj męski [gr. ἐπιγονάτιο (τὸ) – rodzaj nijaki], *diataxis* – rodzaj męski [gr. διάταξις (ῆ) – rodzaj żeński].

Występowanie w terminologii prawosławnej greczyzmów o różnym stopniu asymilacji w języku polskim powoduje mnożenie się form wariantywnych, np.: *asterysk*, *asteryskos*, *asteriskos* [gr. ἀστερίσκος]; *horologion*, *orologion* [gr. Ὁρολόγιον]; *kinonik*, *kinonikon*, *koinonikon* [gr. κοινωνικόν]; *protopsalt*, *protopsaltes*, *protopsalta* [gr. πρωτοψάλτης]; *teologumen*, *teologumena*, *theologoumenon* [gr. θεολογούμενον]. Szeregi te jeszcze się wydłużają w przypadku, gdy termin był już wcześniej zapożyczony z języka cerkiewnosłowiańskiego, zob. np.: *antymension*, *antyminsion*, *antymins*, *antimins* [gr. ἀντιμήσιον, cs. а'нѣ'мѣнѣзъ]; *anaław*, *analabion* [gr. ἀνάλαβος, cs. а'нѣлѣбъ]; *antydor*, *antidor*, *anti-doron*, *antydoron* [gr. ἀντίδωρο, cs. а'нѣ'дѣ'рѣзъ]; *fiełoń*, *felonion*, *felon*

¹⁷ Wariantywne formy *koinonikon* i *kinonikon* mogą być również traktowane jako pożyczki fonetyczne reprezentujące grecką wymowę starożytną, tzw. erazmiańską (*koinonikon*) bądź nowogrecką, reuchlinowską (*kinonikon*). Zob. Ostapczuk 2006, 8, 11.

[gr. φαίλονι, φαίλονιο, φελώνιο, cs. фелѡнь, фелѡнѣ]; *hypodiakon*, *hipodiakon*, *ipodiakon* [gr. ὑποδιάκονος, cs. v'поді́ако́нъ]; *stichira*, *stichera*, *stychera* [gr. στιχηρόν, cs. стѣхн'ра]; *stichirarion*, *sticherarion*, *sticherarz*, *stichirar* [gr. Στιχηράριον, cs. стѣхнѣрѣрь]. Wszystkie wariantywne jednostki leksykalne, które odnotowuje SPTP, są formami poprawnymi. Ich mnogość wynika zarówno z faktu aktywności procesów adaptacyjnych, jak i z braku ścisłych norm zapisu tych terminów, a także koegzystencji językowych form kulturowego pogranicza, łączącego wpływy chrześcijańskiego wschodu i zachodu. Autorzy SPTP zauważają potrzebę kontynuacji prac nad kształtowaniem polskiej terminologii prawosławnej, która jest „zbiorem złożonym, związanym zarówno z polszczyzną, jak i z innymi językami słowiańskimi oraz językiem greckim” (Ławreszuk, Makal 2022, 71). Leksyka ta wymaga dalszych badań i opracowań naukowych, prób systematyzacji i normatywizacji. Niewątpliwie należy uporządkować słownictwo greckie zapożyczone współcześnie, wskazać formy preferowane i odrzucić zbędne warianty graficzne, wymaga to jednak głębszych badań i nie jest celem niniejszego tekstu. W tym miejscu można jedynie zauważyć, iż wyrazy obce pojawiając się w języku biorcy zwykle przechodzą pewne stadia adaptacji, utrwalając się ostatecznie w jednej z form. Silna wariancja graficzna wskazuje na wczesną fazę przyswajania (Bańko et al. 2016, 150).

Bezpośrednie zapożyczenia greckie w polskiej terminologii prawosławnej są stosunkowo nowe, gdyż dotyczą ostatnich stuleci (od XIX w.). Niektóre z nich są już odnotowane w źródłach leksykograficznych języka polskiego, na przykład w „Wielkim słowniku wyrazów obcych” (WSWO) rejestrację odnajdują leksemy *acheiropita/achiropita/acheiropoieta*¹⁸, *menologion*, *metanoja*, *pastoforia*, *teologumena*. Na rozpowszechnianie się bezpośrednich pożyczek greckich w języku polskim i w polskiej terminologii prawosławnej wpływa parę czynników. Dużą rolę

¹⁸ Z trzech wariantywnych form *acheiropita/achiropita/acheiropoieta* tylko forma *acheiropoieta* jest uznana w SPTP za poprawną.

odgrywa współczesna religijna literatura przekładowa (z języka greckiego, ale również z języków zachodnich, których prawosławny leksykon bazuje na grece), a także działalność i twórczość osób duchownych i świeckich, które swoje wykształcenie teologiczne otrzymały w Grecji. Kolejny czynnik to stopniowe wprowadzanie języka polskiego do liturgii, tłumaczenie tekstów nabożeństw, modlitw i posług również w oparciu o źródła greckie. Wydaje się też, iż greczyzny są łatwiej przyswajane przez język polski i bardziej akceptowane przez ogół społeczeństwa polskiego ze względu na ich bezpośredni związek z językiem źródłowym Biblii oraz wczesnochrześcijańskich dzieł teologicznych. Terminy greckie wprowadzane są przede wszystkim w celu precyzyjnej nominacji, nazwania konkretnych specjalistycznych pojęć i desygnatów. Często funkcjonują jako synonimy bardziej ogólnych czy wieloznacznych leksemów bądź zastępują wyrażenia opisowe, np. *nieśpiący* – *akimita* [gr. ἀκοίμητος] „asceta powstrzymujący się od snu, poświęcający czas nocy modlitwie lub nabożeństwu” (SPTP, 308-309), *przywilej* – *pronomia* [gr. προνομία] „nadanie dodatkowego prawa, wykraczającego poza ramy prawa cerkiewnego” (SPTP, 374), *miejsce diakonów* – *diakonikon* [gr. διακονικόν], *nabożeństwo o północy* – *mesoniktikon* [gr. Μεσονυκτικόν]. Część zapożyczeń greckich dotyczy realiów starożytnego chrześcijaństwa i kultury okresu Bizancjum¹⁹, np.: *pastoforium* – daw., archit. „jedno z dwóch bocznych pomieszczeń w cerkwi, najczęściej znajdujące się w apsydach prezbiterium [...]” (SPTP, 342), *sudarion* – bibl. „płat tkaniny, którym owinięta była głowa zmarłego Jezusa Chrystusa” (SPTP, 426), *ekloga* – daw., kan. „krótki zbiór wybranych kanonów cerkiewnych i przepisów prawa cywilnego epoki bizantyjskiej” (SPTP, 175), *mirofora* – hagiogr. „kobieta należąca do grupy świętych niewiast [...], które przyszły rankiem w pierwszy dzień po sobocie do grobu zmartwychwstałego Jezusa Chrystusa z wonnościami

¹⁹ Bezpośrednie pożyczki greckie funkcjonują w polskim leksykonie „głównie jako terminy ściśle specjalistyczne, odwołujące się do kultury i realiów antycznej Grecji” (Kaczyńska 2018, 26).

(olejkami) i pachnidłami (mirrą), aby dokonać rytualnego namaszczenia Jego ciała” (SPTP, 279). Gros grecyzmów to nazwy pojęć teologicznych, pojawiające się w polszczyźnie od XIX wieku, w zapożyczaniu których nie uczestniczyła już łacina, np.: *apofatyzm* [gr. ἀποφατισμός], *apokatastaza* [gr. ἀποκατάστασις], *patrologia* [gr. πατρολογία], *mariologia* [gr. μαριολογία], *dogmatyka* [gr. δογματική], *egzegeza* [gr. ἐξήγησις], *eklezjologia* [gr. ἐκκλησιολογία], *eschaton* [gr. ἔσχατον], *horos* [gr. ὄρος], *teologumen* [gr. θεολογούμενον], *theosis* [gr. θέωσις]. Terminy te zostały przejęte bezpośrednio z greki bądź za pośrednictwem języków zachodnich (m.in. niemieckiego czy angielskiego). Niektóre z nich można nazwać internacjonalizmami, np.: *apologeta* [gr. ἀπολογητής, ang. *apologete*, fr. *apologète*, niem. *Apologet*²⁰], *eschatologia* [gr. ἔσχατολογία, ang. *eschatology*, fr. *eschatologie*, niem. *Eschatologie*], *dychotomia* [gr. διχοτομία, ang. *dichotomy*, fr. *dichotomie*, niem. *Dichotomie*], *ortodoksja* [gr. Ὀρθοδοξία, ang. *orthodoxy*, fr. *orthodoxie*, niem. *Orthodoxie*], *teofania* [gr. Θεοφάνεια, ang. *theophany*, fr. *théophanie*].

W analizowanym materiale leksykalnym wyróżnia się grupa grecyzmów, których obecność w polskiej terminologii prawosławnej nie wydaje się konieczna, gdyż dotyczy realiów, które posiadają już swoje tradycyjne nazwy cerkiewnosłowiańskie, np.: *epigonat*, *epigonation* – *na-biedrennik*, *triadikon* – *troiczen*, *ekfoneza*, *ekfonesis* – *wozgłas*, *doksastykon* – *ślawnik*, *menologion* – *minieja*, *eulogitarion* – *nieporoczen*, *artoforion* – *daronosica*, *horologion* – *czasosłów*, *typikon* – *ustaw*. Fakultatywne występowanie w języku polskim semantycznie tożsamyh pożyczek greckich i cerkiewnosłowiańskich jest jednak cechą charakterystyczną prawosławnego leksykonu, wskazującą na pogranicze kulturowe, co już zostało wcześniej zasygnalizowane. Z analizy zarejestrowanych w SPTP swoistych par synonimicznych wynika, że jednostki te funkcjonują jako synonimy pełne, np.: *nieporoczen* i *eulogitarion* ‘rodzaj tropario-nu’, *wozgłas* i *ekfoneza*, *ekfonesis* ‘część modlitwy’, niekiedy opatrzone

²⁰ Odpowiedniki angielskie, francuskie i niemieckie są przytaczane za WSJP.

są kwalifikatorem frekwencyjnym, np. *daronosica*, rzadziej *artoforion* ‘naczynie liturgiczne’, *czasosłow*, rzadziej *horologion* ‘rodzaj księgi liturgicznej’, bądź są jednostkami leksykalnymi używanymi w różnych rejestrach stylistycznych, np. *trysagion*, *trisagion*, pot. *tryswiatoje* ‘rodzaj modlitwy’, *doksologia*, pot. *ślawosłowie* ‘rodzaj modlitwy’.

Powyższe rozważania, mimo iż prezentują dane zagadnienie w sposób wybiórczy i niepełny, pozwalają na wskazanie dość istotnych cech, charakteryzujących współczesną terminologię prawosławną w języku polskim. Obecne w niej zapożyczenia greckie, przyswojone za pośrednictwem łaciny bądź języka staro-cerkiewno-słowiańskiego, wyraźnie świadczą o pogranicznym charakterze tej leksyki, łączącej wpływy *slavia orthodoxa* i *slavia latina*. Zauważyć też można aktualną tendencję, jaką jest wprowadzanie do prawosławnego leksykonu nowych zapożyczeń greckich, a także aktywizacja użycia greczyzmów już w nim obecnych. Prowadzi to nie tylko do wzbogacania i konstytuowania się leksyki polskiego prawosławia, ale również do przenikania tego słownictwa do terminologii Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce oraz rozpowszechniania się w polszczyźnie ogólnej.

Bibliografia

- Alavizatos, Amilkas, red. 1962-1968. *Thrīskēutikī kai ithikī enkyklopaideia*. T. 1-12. Athīnai: Athan. Martinos.
- Bańko, Mirosław, i Diana Svobodová, Joanna Rączaszek-Leonardi, Marcin Tatjewski. 2016. *Nie całkiem obce: Zapozyczenia wyrazowe w języku polskim i czeskim*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Bednarczuk, Leszek. 2017. „Językowe drogi chrystianizacji Polski.” *Poznańskie Spotkania Językoznawcze* 34: 7–34.
- Bondaruk, Konstanty. 2020. *O nabożeństwie prawosławnym*. Warszawa: Warszawska Metropolia Prawosławna.
- Brückner, Aleksander. 1957. *Dzieje kultury polskiej*. T. I: *Od czasów przedhistorycznych do r. 1506*. Warszawa: Książka i Wiedza.

- Citko, Lilia. 2022. „Z zagadnień opisu leksykograficznego polskiej terminologii prawosławnej – wariantywność wyrazów hasłowych.” *Studia Wschodniosłowiańskie* XXII: 181-190.
- Czarnecki, Tomasz. 1999. „Najstarsze polskie słownictwo religijne o rodowodzie niemieckim.” W *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*, red. Bogusław Kreja, 13–28. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Dritsas, Dēmētrios, red. 2005. *Lexiko prōtochristianikōn, Vyzantinōn kai neoterōn orthodoxōn orōn*. Athīna: Ennoia.
- German, Jan. 2022. „Czy (i jak) warto jeszcze badać staropolskie latynizmy i greczyzmy?” *LingVaria* XVII (1): 307–317.
- Kaczyńska, Elwira. 2018. „Z problematyki polskiej normy językowej: *dema* czy *demu*?” *Poradnik Językowy* 2018, z. 7: 23–38.
- Karpluk, Maria. 1999. „O staropolskiej terminologii chrześcijańskiej (inspiracje czeskie).” W *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*, red. Bogusław Kreja, 29–33. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Karpluk, Maria. 2021. *Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe DWN.
- Klemensiewicz, Zenon. 1985. *Historia języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Klich, Edward. 1927. *Polska terminologia chrześcijańska*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Ławreszuk, Marek, i Grzegorz Makal. 2022. „«Słownik polskiej terminologii prawosławnej» – wnioski badawcze.” W *Słownik polskiej terminologii prawosławnej*, red. Wiesław Przyczyna i Katarzyna Czarnecka, Marek Ławreszuk, 71-73. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Makal, Grzegorz, i Małgorzata Kurianowicz, Włodzimierz Misijuk. 2022. „Zasady ekscerpcji materiału do «Słownika polskiej terminologii prawosławnej» – odpowiedniki obcojęzyczne.” W *Słownik polskiej terminologii prawosławnej*, red. Wiesław Przyczyna i Katarzyna

- Czarnecka, Marek Ławreszuk, 25-36. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Michalska-Górecka, Paulina. 2023. „Leksyka dwóch XVI-wiecznych antyreformacyjnych informatorów wyznaniowych w kontekście genezy tych druków (*ikonoklasta* vs. *ikonomach*, *zmalowane* vs. *wykonterfetowane*, *gamratka* vs. *miłośnica*).” *Acta Universitatis Lodzensis, Folia Linguistica* 57: 147–157.
- Moszyńska, Danuta. 1976. *Morfologia zapożyczeń łacińskich i greckich w staropolszczyźnie*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Moszyński, Leszek. 2006. *Wstęp do filologii słowiańskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Mpampiniōtis, Geōrgios. 2019. *Lexiko tis Neas Ellīnikīs Glōssas*. Athīna: Kentro Lexikologias.
- Ostapczuk, Jerzy. 2006. *Język grecki Nowego Testamentu*. Cz. 1. Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna.
- Ostrogorski, Georgij. 2008. *Dzieje Bizancjum*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Polański, Edward, red. 2011. *Wielki słownik języka polskiego PWN: Zasady pisowni i interpunkcji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Popowski, Remigiusz. 2006. *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Vocatio”.
- Rieger, Janusz, i Janusz Siatkowski. 2012. „Kontakty polszczyzny z językami słowiańskimi.” W *Współczesny język polski*, red. Jerzy Bartmiński, 542–553. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Rygorowicz-Kuźma, Anna. 2019. „Rutenizmy w staropolskiej terminologii religijnej (na przykładzie *Słownika staropolskiej terminologii chrześcijańskiej* Marii Karpluk).” *Studia Wschodniosłowiańskie* XIX: 373–385.

- Siatkowski, Janusz. 1982. „O cerkiewizmach w najstarszej polskiej terminologii chrześcijańskiej.” W *Polskie kontakty z piśmiennictwem cerkiewnoślawiańskim do końca wieku XV* (Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego, Slawistyka 3), 97-105. Gdańsk: Uniwersytet Gdański.
- SPTP: Przyczyna, Wiesław, i Katarzyna Czarnecka, Marek Ławreszuk, red. 2022. *Słownik polskiej terminologii prawosławnej*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Witaszek-Samborska, Małgorzata. 1993. *Zapożyczenia z różnych języków we współczesnej polszczyźnie*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie-go Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Walczak, Bogdan. 2012. „Kontakty polszczyzny z językami niesłowiańskimi.” W *Współczesny język polski*, red. Jerzy Bartmiński, 527-540. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Wojan, Katarzyna. 2010. *Przypadkowe i nieprzypadkowe wędrowki leksemów*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- WSJP: Żmigrodzki, Piotr, red. 2007–. *Wielki słownik języka polskiego PAN*. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN. Dostęp 2024.09.02. <https://wsjp.pl/>.
- WSWO: Bańko, Mirosław, red. 2010. *Wielki słownik wyrazów obcych PWN*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

CHRZEŚCIJAŃSKA AKADEMIA TEOLOGICZNA
w WARSZAWIE

Rok LXVI

Zeszyt 4

ROCZNIK TEOLOGICZNY

WARSZAWA 2024

REDAGUJE KOLEGIUM

dr hab. Jakub Sławik, prof. ucz. – redaktor naczelny

dr hab. Jerzy Ostapczuk, prof. ucz. – zastępca redaktora naczelnego

prof. dr hab. Tadeusz J. Zieliński

dr hab. Borys Przedpełski, prof. ucz.

dr hab. Jerzy Sojka, prof. ucz. – sekretarz redakcji

MIĘDZYNARODOWA RADA NAUKOWA

JE metropolita prof. dr hab. Sawa (Michał Hrycuniak), ChAT

abp prof. dr hab. Jerzy Pańkowski, ChAT

bp prof. ucz. dr hab. Marcin Hintz, ChAT

prof. dr hab. Atanolij Aleksiejew, Państwowy Uniwersytet w Petersburgu

prof. dr Marcello Garzaniti, Uniwersytet we Florencji

prof. dr hab. Michael Meyer-Blanck, Uniwersytet w Bonn

prof. dr hab. Antoni Mironowicz, Uniwersytet w Białymstoku

prof. dr hab. Wiesław Przyczyna, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

prof. dr hab. Eugeniusz Sakowicz, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

prof. dr hab. Tadeusz Stegner, Uniwersytet Gdański

prof. dr Urs von Arx, Uniwersytet w Bernie

prof. dr hab. Piotr Wilczek, Uniwersytet Warszawski

Redakcja językowa – Kalina Wojciechowska
Korekta tekstów angielskich – Karen Wasilewska
Skład komputerowy – Jerzy Sojka

BWHEBB, BWHEBL, BWTRANSH [Hebrew]; BWGRKL, BWGRKN, and BWGRKI [Greek]

PostScript® Type 1 and TrueType fonts Copyright ©1994-2013 BibleWorks, LLC.

All rights reserved. These Biblical Greek and Hebrew fonts are used with permission
and are from BibleWorks (www.bibleworks.com)

ISSN 0239-2550

Wydano nakładem
Wydawnictwa Naukowego ChAT
ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa, tel. +48 22 635-68-55
Objętość ark. wyd.: 8,5. Nakład: 100 egz.
Druk: druk-24h.com.pl
ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

SPIS TREŚCI

IN MEMORIAM

Ks. Waldemar Preiss	651
Prof. dr hab. Karol Toeplitz.....	653

ARTYKUŁY

ALEKSANDR VLADIMIROVIČ SIZIKOV, <i>Cultural Adaptation in Ancient Translations of Ben Sira</i>	655
KAZIMIERZ PEK, <i>Towards a Theology of the Intercession of the Holy Spirit. Pneumatological and ecumenical inspirations of Augustine of Hippo in letter 130</i>	673
ANDRZEJ BACZYŃSKI, <i>Istota sakramentu i wynikająca z niej mistyczna ważność sprawowanych sakramentów Cerkwi prawosławnej</i>	691
ARTUR ALEKSIEJUK, <i>Zapłodnienie pozaustrojowe z perspektywy Kościoła prawosławnego</i>	721
ANNA RYGOROWICZ-KUŹMA, <i>O zapożyczeniach greckich w polskiej terminologii prawosławnej</i>	759
RENATA ERNST-MILERSKA, <i>Szkoły ewangelickie w kontekście pluralistycznego środowiska edukacyjnego</i>	775

MATERIAŁY

ABP JERZY (PAŃKOWSKI), <i>Inauguracja Roku Akademickiego 2024/2025. Przemówienie rektorskie</i>	795
DOROTEUSZ SAWICKI, <i>100-lecie autokefalii Kościoła prawosławnego w Polsce</i>	805

KRONIKA

<i>Międzynarodowa Konferencja Naukowa Przemiany Ekumenizmu (8 marca 2024) (JERZY SOJKA)</i>	821
<i>Seminarium ze studentami Uniwersytetu w Paderborn (20-21 marca 2024) (JERZY SOJKA)</i>	825
<i>Symposium naukowe „Józef Padewski: Polak – Biskup – Męczennik” (10 maja 2024) (DAMIAN HERATYM)</i>	827

<i>X Ekumeniczne Forum Katechetyczne (24 maja 2024)</i> (ELŻBIETA BYRTEK).....	829
<i>Inauguracja Roku Akademickiego 2024/2025 w 70. rocznicę utworzenia Akademii (8 października 2025)(JAROSŁAW ZABROCKI).....</i>	833
<i>Ogólnopolska Konferencja Biblijno-Misjologiczna „Biblia-Dialog-Kultura” (7 listopada 2024) (KONRAD BUZAŁA).....</i>	837
Wykaz autorów	840
Recenzenci <i>Rocznika Teologicznego</i> w roku 2024	841

Contents

IN MEMORIAM

Ks. Waldemar Preiss	651
Prof. dr hab. Karol Toeplitz.....	653

ARTICLES

ALEKSANDR VLADIMIROVIČ SIZIKOV, <i>Cultural Adaptation in Ancient Translations of Ben Sira</i>	655
KAZIMIERZ PEK, <i>Towards a Theology of the Intercession of the Holy Spirit. Pneumatological and ecumenical inspirations of Augustine of Hippo in letter 130</i>	673
ANDRZEJ BACZYŃSKI, <i>The Essence of the Sacraments and the Consequent Mystical Validity of the Sacraments of the Orthodox Church</i>	691
ARTUR ALEKSIEJUK, <i>The extracorporeal fertilization (IVF) from the perspective of the Orthodox Church</i>	721
ANNA RYGOROWICZ-KUŹMA, <i>About Greek borrowings in Polish Orthodox terminology</i>	759
RENATA ERNST-MILERSKA, <i>Protestant schools in the context of a pluralistic educational environment</i>	775

MATERIAŁY

ABP JERZY (PAŃKOWSKI), <i>Inauguration of the Academic Year 2024/2025. Rector's speech</i>	795
DOROTEUSZ SAWICKI, <i>Celebrating the centenary of the Orthodox Church's autocephaly in Poland</i>	805

CHRONICLE

<i>International scientific conference „Transformations of ecumenism” (8th March 2024) (JERZY SOJKA)</i>	821
<i>Seminar with students of the University of Paderborn (20-21st March 2024) (JERZY SOJKA)</i>	825

<i>Scientific Symposium “Józef Padewski: Pole - Bishop - Martyr”</i> (10 th May 2024) (DAMIAN HERATYM)	827
<i>10th Ecumenical Catechetical Forum (24th May 2024)</i> (ELŻBIETA BYRTEK).....	829
<i>Inauguration of the Academic Year 2024/2025 on the 70th anniversary</i> <i>of the Academy (8th October 2025) (JAROSŁAW ZABROCKI).....</i>	833
<i>National Biblical-Missiological Conference “Bible-Dialogue-Culture”</i> (7 th November 2024) (KONRAD BUZAŁA)	837
List of authors	840
List of reviewers of <i>Theological Yearbook</i> in 2024	841

Wykaz autorów

Aleksandr Vladimirovič Sizikov, alexsizikoff@yahoo.co.uk, Department of Biblical Studies, St. Petersburg State University, University Embankment, 7-9-11, St. Petersburg, Russia, 199034, AAI-4987-2021

Ks. Kazimierz Pek, kazimierz.pek@kul.pl, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Al. Racławickie 14, 20-950 Lublin

Ks. Andrzej Baczyński, a.baczynski@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Ks. Artur Aleksiejuk, a.aleksiejuk@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Anna Rygorowicz-Kuźma, anna.rygorowicz-kuzma@uwb.edu.pl, Wydział Filologiczny Uniwersytetu w Białymstoku, Plac Niezależnego Zrzeszenia Studentów 1, 15-420 Białystok

Renata Ernst-Milerska, r.ernst@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa